

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 903.5(477.7)"637"

В. О. Забавін¹
С. Г. Небрат

КАМ'ЯНІ ГРОБНИЦІ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОМИШУВАТСЬКОГО МОГИЛЬНИКА)

У статті опубліковано результати досліджень поховань зрубної культури доби пізньої бронзи у кам'яних гробницях курганної групи біля с. Комишувате у Північному Приазов'ї на півдні Донецької області України. Розглянуто обрядово-інвентарний комплекс поховань крізь призму створеного загального реєстру поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. Це дозволило уточнити й систематизувати джерельну базу, дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток, розглянути деякі технологічні особливості спорудження кам'яних гробниць зрубної культури, які за своїми конструктивними особливостями поділено на три основні групи. Стратиграфічні спостереження та аналіз обрядово-інвентарного комплексу дозволили з певною часткою ймовірності встановити послідовність зведення курганних насипів у групі та здійснених в них поховань.

Ключові слова: Північне Приазов'я, археологічні дослідження, доба пізньої бронзи, зрубна культура, курган, гробниця, кам'яна архітектура.

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-37-5-26

Розгорнута характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я, що охоплює як набір статистичних даних, так і опис окремих елементів поховальної споруди, дає змогу говорити про певну різноманітність могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Попри присутність деяких регіональних особливостей у поховальному обряді, зумовлених низкою чинників природно-географічного та історичного характеру, приазовські поховальні споруди відображають загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубної спільноти.

Аналіз поховальної споруди як складової частини поховального обряду містить опис форми та розмірів могили, її конструктивних особливостей, а також надмогильних і могильних споруд з деревини й каменю. Свого часу одним з авторів до аналізу було залучено вибірку з 1324 поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Весь масив поховань було поділено за типами могильних споруд на три групи: поховання в ямах; поховання в зрубках; поховання в кам'яних скринях. Найпоширенішим типом могильних споруд в досліджуваному регіоні виявилися звичайна яма. До групи поховань в ямі загалом було віднесено 88,2% могил. Доволі рідкісним типом приазовських поховальних споруд слід визнати дерев'яні зруби – група репрезентована

¹ Робота виконана під час довготривалого робочого стажування к.і.н., Забавіна В. О. в Інституті археології Словацької Академії Наук. This work was supported by the Institute of Archaeology, SAS and Recovery plan Slovakia, call code 09/03-03-V01.

лише 5 могилами (0,35% від загальної вибірки). Тип поховальних споруд в кам'яних скринях представлено 157 комплексами (11,7% всієї вибірки) (Забавин, 2013, с. 58-61).

У вітчизняній археологічній літературі відсутня усталена схема класифікації та типології кам'яних кладок поховальних та побутових споруд доби бронзи, тому певною мірою дослідники робили запозичення з античної археології. Це твердження, наприклад, стосується кам'яних скринь, зведених методом горизонтальної кладки стін з кам'яних блоків або плит, які вже привертати пильну увагу дослідників (Гершкович, 1982, с. 15-21; Литвиненко, 1992, с. 37-39; 2000, с. 3-18). Іноді автори саме цей тип кам'яних гробниць називають цистами (лат. *Cista*, англ. *Cist* – кам'яний ящик або гробниця) (Литвиненко, 2000, с. 3-18; Цимиданов, 2004, с. 48) або кам'яними склепами (Отрошенко 1981, с. 97). Так, крім подібних усталених дефініцій як «кам'яна скриня» та «циста», у терміносистемі починають використовуватися: «орфостатна кладка», «постеліста кладка» тощо. Саме тому автори цієї статті вважають доречним відзначити свій інтерес до розробок С. Д. Крижицького, присвячених розробці методики опису кладок античних міст Північного Причорномор'я.

На думку дослідника, чіткий, докладний опис знайдених конструкцій та єдина термінологія дають змогу проводити порівняльний аналіз між різними спорудами, виявляти властиві їм особливості та шукати до них аналогії. Саме тому всі описи необхідно вести за певною системою, єдиною для всіх об'єктів досліджуваної групи. Виходячи з цього, автором була запропонована схема класифікації й опису кладок, яка складається з чотирьох основних розділів: загальний опис, характеристика матеріалу, система кладки, креслення і фотографії (Крижицький, 1965, с. 39-47).

У зв'язку з темою нашого дослідження особливий інтерес становлять матеріали Комишуватського курганного некрополя, дослідженого маріупольськими археологами у Північному Приазов'ї – кургани 1 та 4, що містили поховання зрубної культури у кам'яних гробницях.

Просторові межі дослідженого мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. Досліджена курганна група знаходиться в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між верхів'ями балок Кринежина та Зелена у межиріччі річок Берда та Комишуватка (басейн Азовського моря), за 4,0 км на захід – північний захід від західної околиці с. Комишувате та за 4,2 км на схід від східної околиці с. Стародубівка (рис. 1).

Курганна група з 5 курганів, що знаходилась за 4,0 км на північний захід від с. Комишувате, вперше була виявлена та позначена на картах військовими топографами у середині XIX ст. Визначити курган 4 як автентичний об'єкт історико-культурного ландшафту Приазов'я, локалізувати його на місцевості та ідентифікувати як курган частково дослідженої у 1989 р. курганної групи вдалося під час роботи з архівними джерелами, за допомогою супутникової системи навігації GPS, картографічним даним (Військово-топографічна карта Катеринославської губернії 1846-1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта (Масштаб 3 версти/1 дюйм, Ряд XXIX. Аркуш 15-16) та археологічним розвідкам.

Наукове «відкриття» пам'ятки відбулося у 1988 р. під час археологічних розвідок співробітників експедиції Донецької обласної станції юних туристів М. Л. Швецова та О. Р. Дубовської (Швецов и Кравченко, 1988) (Рис. 2). У 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією (під керівництвом В. К. Кульбаки) були проведені дослідження трьох насипів з цієї групи, що знаходились на землях Стародубівської сільської ради Мангушського (Першотравневого) району (Кульбака и Гнатко, 1989) (Рис. 2).

У польовий сезон 2021 р. археологічна експедиція Маріупольського державного університету здійснила наукові розкопки двох курганів на території Комишуватської сільської ради Мангушської територіальної громади Маріупольського району Донецької обл. Досліджені цього року кургани входили до складу курганної групи, яка налічувала п'ять насипів. У 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією було досліджено три насипи (кургани 1 – 3), які знаходились на землях Стародубівської сільської ради. Кургани 4 та 5 є східною частиною групи та залишилися не дослідженими до 2021 р.

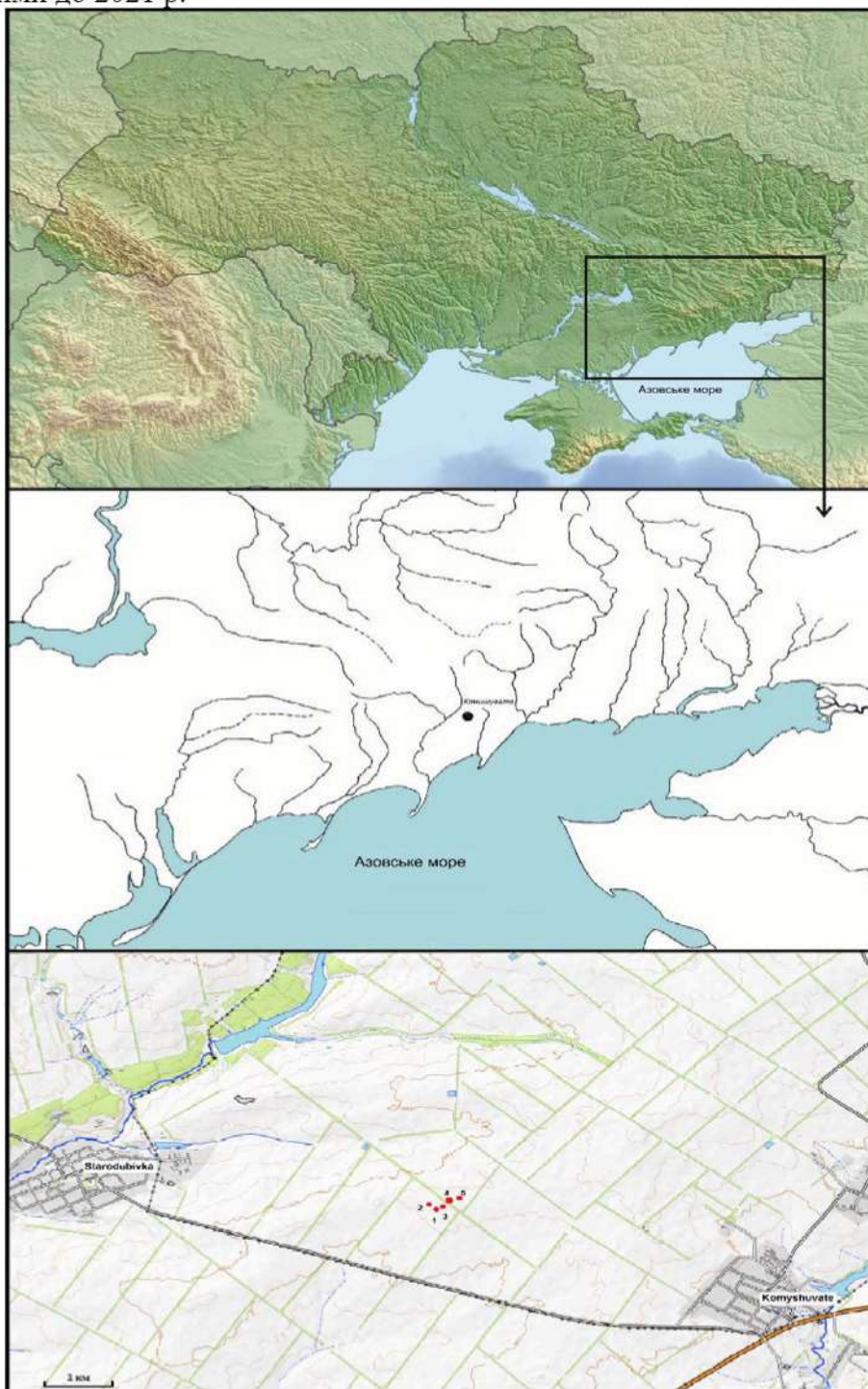

Рис. 1. Карта-схема розташування курганної групи біля с. Комишувате

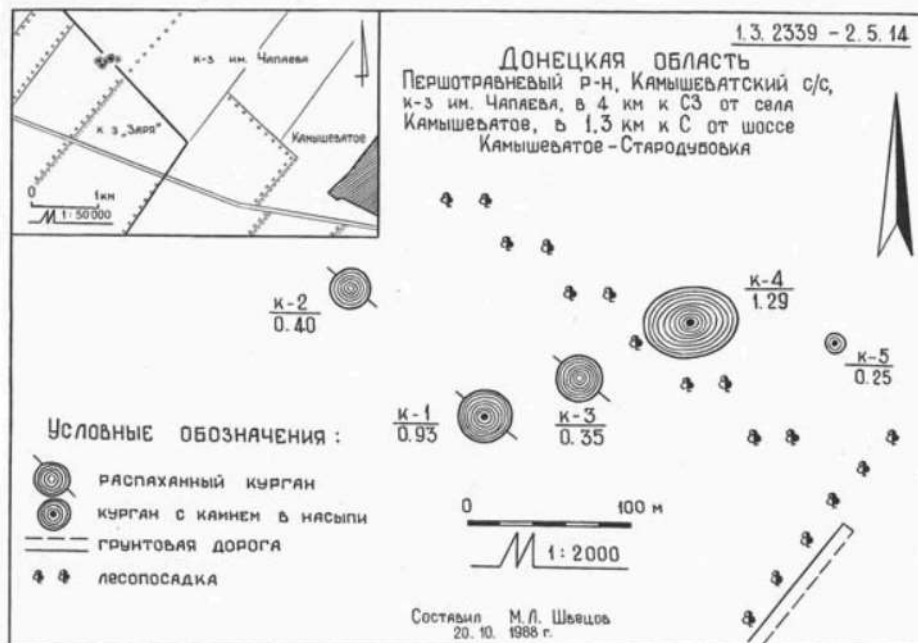

Рис. 2. Курганна група № 2339 біля с. Комишувате на схемі 1988 р. за М. Л. Швецовим

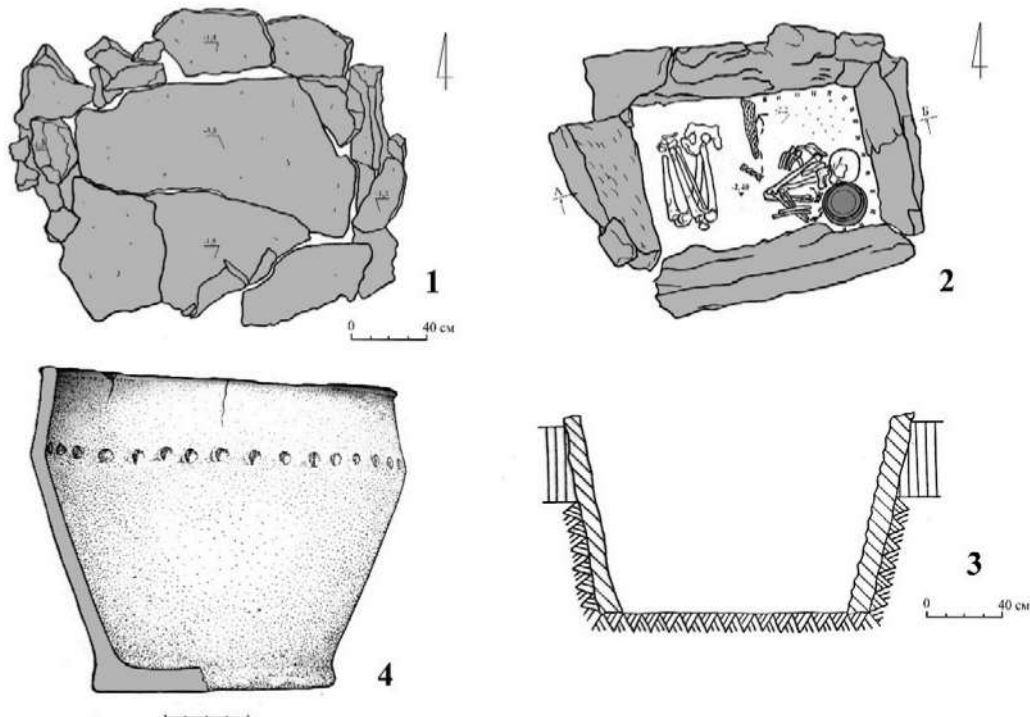

Рис.3. Комишувате, курган 1. План, розріз та посудина з поховання 1

Курган 1 – насип у плані округлої форми, заввишки 1,4 м, діаметром 17 м. Насип кургану пошкоджений систематичною оранкою. На час початку розкопок розорювався. У кургані досліджено одне поховання доби пізньої бронзи та ритуальний комплекс середньовічного часу.

Поховання № 1 – основне (зрубна культура). Було виявлено у 2,4 м на південь та 3,4 м на захід від центру – R (4,1 м 236° від R). Дно могили на рівні материкового шару, на глибині – 2,4 м від R (Рис. 3).

Могила була викопана з рівня давнього горизонту. Довгою віссю могила орієнтована за лінією захід – схід з невеликим відхиленням. Поховальна споруда – *кам'яна скриня*, побудована з вертикально (орфостатно) поставлених кам'яних плит, верхній край яких був заглиблений до рівня давнього горизонту. Розміри плит: 1,4×1,1 м, 0,9×1,1 м, завтовшки до 0,15 м. Нижній рівень кам'яних плит поховальної споруди та рештки небіжчика знаходилися на материковому шарі. Поховальна споруда була перекрита великою кам'яною плитою загальними розмірами 1,5×1,2×0,2 м, що просіла в простір могили й на момент досліджень була зламана під тиском ґрунту та центральною частиною просіла у могилу. Простір, що залишився не перекритим, був заповнений плитами та необробленим бутовим камінням меншого розміру.

На дні кам'яної скрині були виявлені рештки дорослої людини. Небіжчик був покладений скорчено на лівому боці головою на схід з невеликим відхиленням на північ. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах: ліва та права – 20°; у тазостегнових суглобах: ліва – 90°, права – 75°. Руки зігнуті, кисті перед обличчям. У південно-східному куту могили перед обличчям померлого знаходився керамічний горщик.

Інвентар:

1) Керамічна посудина – горщик приземкуватих пропорцій з ребром, що плавно намічається у верхній третині тулуба. Біля придонної частини – закраїна. Зовнішня поверхня світло-сірого кольору зі слідами нагару. По плічках нанесений горизонтальний ряд пальцево-нігтьових вдавлень. Черепок на зламі чорний. Розміри: висота – 18,4 см, діаметр по вінцях – 21,6 см, діаметр боків – 21,5 см, діаметр дна – 12,3 см. Об'єм – 2,75 л (Рис. 3, 4).

Курган 4 на початку досліджень являв собою насип у плані овальної форми, витягнутий за лінією північний захід – південний схід, заввишки 0,9 м, розмірами 40×32 м (Рис. 4). Насип кургану пошкоджений систематичною оранкою. У кургані досліджено два поховання доби пізньої бронзи та ритуальний комплекс середньовічного часу.

Стратиграфія. Аналіз профілів бровок, а також польові спостереження, зроблені під час роботи техніки та горизонтальних зачисток, дали можливість побудувати стратиграфічну колонку (на підставі аналізу Центральної бровки): дерновий шар потужністю 0,10–0,15 м; чорноземний шар насипу кургану потужністю 0,87–0,9 м (разом із дерновим шаром); похований ґрунт завтовшки 0,4–0,5 м з рівнем давнього горизонту; материк у вигляді суглинку простежено з глибини 1,4 м від R; гумусовий насип I (первинний курган), споруджено над похованням 2; гумусовий насип II, споруджено над похованням 1.

Поховання № 1 – впускне (зрубна культура). Було виявлено на відстані 7,0 м на захід та 2,65 м на південь від R (5,55 м 250° від R). Дно могили на рівні материкового шару, на глибині – 1,49 м від сучасної поверхні (СП) (- 1,63 м від R). Поховання здійснено з рівня I насипу (Рис. 5).

Поховальна споруда у вигляді *цисти* – кам'яної скрині з переважно однорядною іррегулярною горизонтальною (постелистою) кладкою кам'яного будівельного матеріалу (пісковіку) – складеної зі здебільш необроблених каменів та грубо рваних блоків. Відзначається наявність орфостатно поставлених плит (північний кут, нижня частина південної повздовжньої стінки). Під дерновим шаром знайдено невизначений уламок середньовічної кружальної посудини. Окремі елементи кам'яної поховальної споруди були виявлені майже одразу під дерновим шаром. Під час розчистки верхнього шару заповнення могили, на глибині 0,58 м від СП (- 0,72 м від R) було знайдено

керамічний горщик (посудина 1). Під час прокладання I Західної траншеї, механізмом було зрушено орфостатно поставлену плиту східної стінки поховальної споруди.

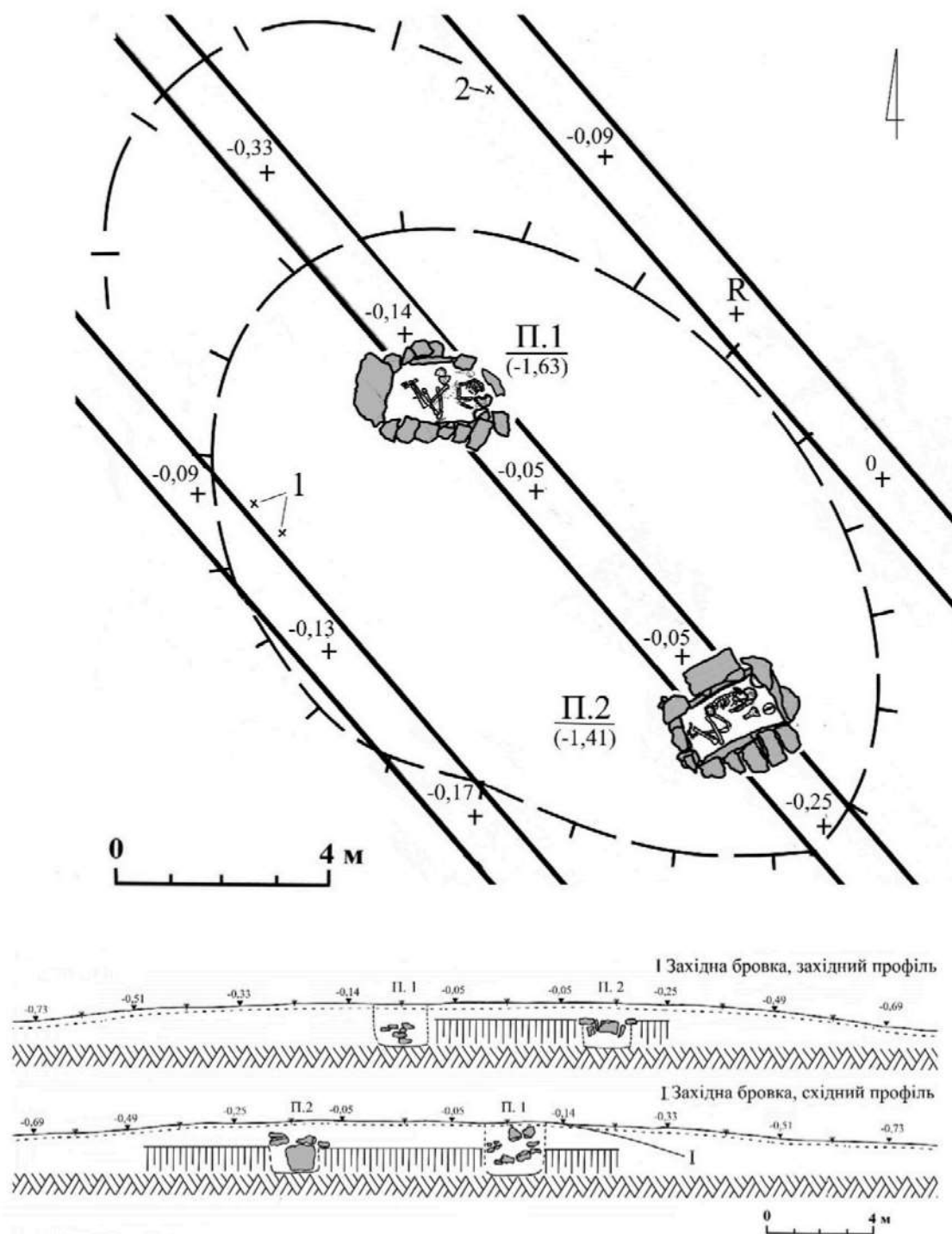

Рис. 4. Комішувате, план центральної частини та стратиграфічні профілі кургану 4

Верхня частина східного кута цисти була частково зруйнована ще в давнину (до заповнення ґрунтом простору могили), оскільки деякі невеликі кам'яні плити знаходились безпосередньо на кістках небіжчика (Рис. 6, 1,2).

На дні кам'яної скрині, орієнтованої довгою стороною за лінією захід – схід, були виявлені рештки дорослої людини. Небіжчика було покладено скорчено на лівому боці головою до південного сходу. Хребет сильно вигнутий у грудному відділі (прижиттєва аномалія – кіфоз?). Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах: ліва – 30°,

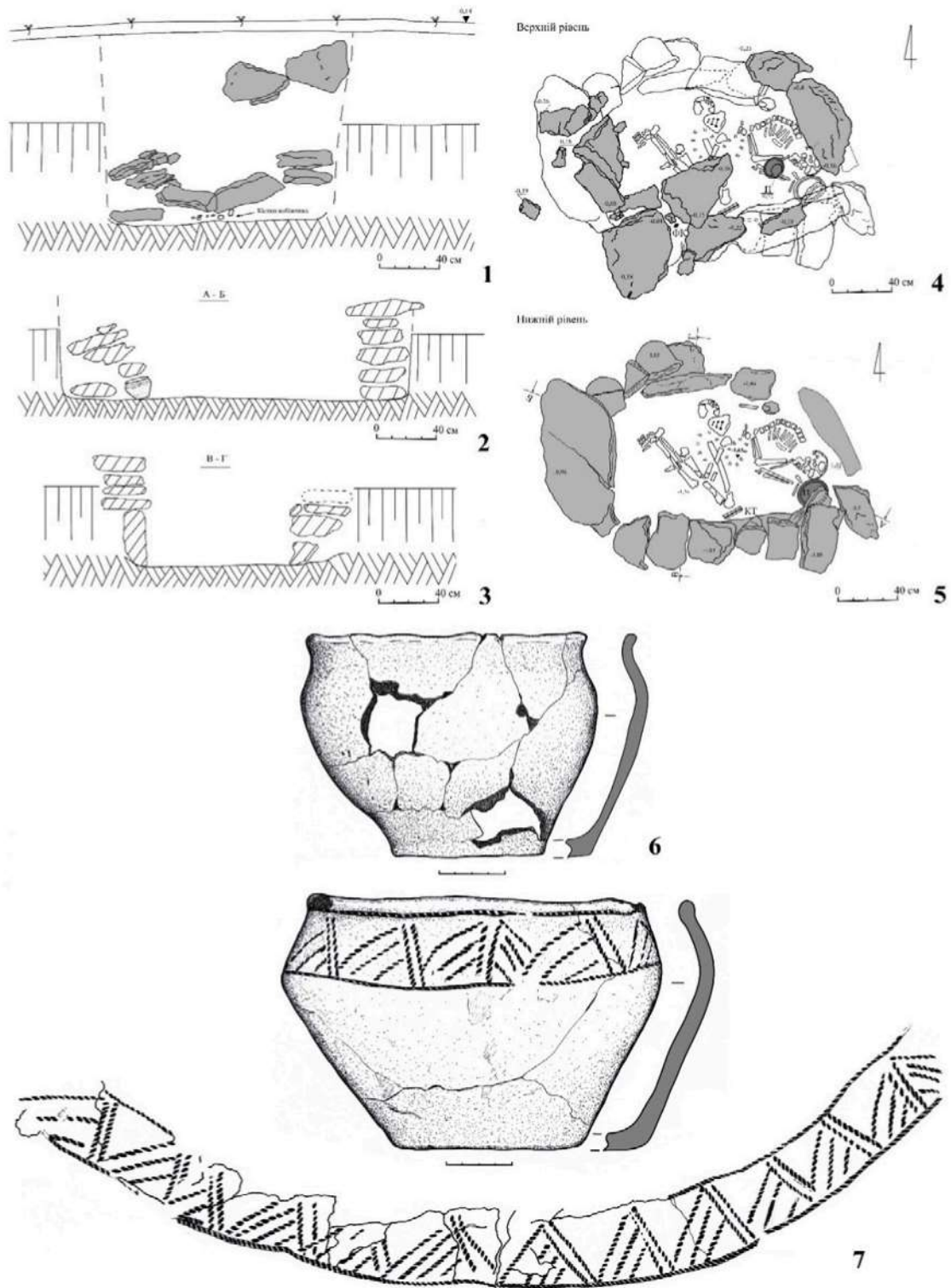

Рис.5. Комшувате, курган 4. План, розрізи та посудини з поховання 1

права – 60°; у тазостегнових суглобах: ліва – 60°, права – 90°. Руки зігнуті у ліктьових суглобах: ліва – 65°, права – 35°, кисть лівої руки знаходилась перед обличчям, кисть правої – під щелепою. Під тазовими кістками простежується тлін від залишків підстилки або одягу небіжчика. Під головою також простежено рослинний тлін. Перед обличчям знаходився керамічний горщик 2, біля коліна лівої ноги трубчаста кістка тварини – залишки напугньої їжі.

Інвентар:

1) Керамічна посудина 1 – горщик злегка асиметричних пропорцій, з випуклими боками та вінцями відігнутими назовні, округлими у перетині. Випал нерівномірний, зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору. Посудина неорнаментована. Черепок на зламі чорний. Розміри: висота – 14,0 см, діаметр по вінцях – 17,0 см, діаметр боків – 18,0 см, діаметр дна – 9,2 см. Об'єм – 2,1 л (Рис. 5, 6).

2) Керамічна посудина 2 – горщик гострореберної форми приземкуватих пропорцій, з максимальним діаметром у верхній третині тулуба. Зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору. Посудина прикрашена геометричним орнаментом, виконаним відбитками «гусенички» (гнучка паличка з намотаною ниткою) у вигляді трикутників вершинами догори, які знаходяться між двома горизонтальними лініями. Черепок на зламі чорний. Розміри: висота – 16,0 см, діаметр по вінцях – 21,0 см, діаметр боків – 23,5 см, діаметр дна – 11,5 см. Об'єм – 3,72 л (Рис. 5, 7).

Рис.6. Комишувате, курган 4: 1- верхній шар перекриття гробниці поховання 1; 2 – комбінована кладка південної стінки гробниці поховання 1 (внутрішня частина); 3 – кам'яна плита перекриття гробниці поховання 2; 4 – кладка західної стінки гробниці поховання 2 (внутрішня частина)

Поховання № 2 – основне (зрубна культура). Було виявлено за 5,0 м на захід та 5,5 м на південь від R (7,5 м 176° від R). Дно могили на рівні материкового шару, на глибині – 1,36 м від СП (- 1,41 м від R) (Рис. 7).

Могила була викопана з рівня давнього горизонту. Довгою віссю могила орієнтована за лінією південний захід – північний схід. Поховальна споруда – *комбінована кам'яна конструкція*, побудована з орфостатно (довгі та північно-східна стінки) та постелисто (південно-західна стінка) поставлених плит та блоків пісковика, верхній край яких був заглиблений до рівня давнього горизонту. Нижній рівень кам'яних плит поховальної споруди та рештки небіжчика знаходилися на рівні материка. Поховальна споруда була перекрита великою кам'яною плитою загальними розмірами 1,67×0,78 м, що просіла в простір могили й на момент досліджень була переламана навпіл. Простір, що залишився неперекрытим, був заповнений плитами та камінням меншого розміру, які знаходилися на рівні давнього горизонту (Рис. 6, 3,4).

Під час розчистки ґрунту над південним кутом кам'яного перекриття могили, на глибині 0,6 м від СП (- 0,65 м від R) було знайдено фрагменти керамічного горщика (посудина 1).

На дні кам'яної скрині були виявлені рештки дорослої людини. Небіжчик був покладений скорчено на лівому боці головою до сходу з відхиленням на північ. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах: ліва – 40°, права – 30°; у тазостегнових суглобах: ліва – 65°, права – 90°. Руки зігнуті, кисті перед обличчям. У північному куту могили, за потилицею небіжчика, знаходився керамічний горщик 2. Перед обличчям померлого були виявлені рештки дерев'яної посудини з фігурним бронзовим окуттям, поруч залишки напутньої їжі – поперекові кістки тварини. На кістках черепа, на хребцях та кістках тазу виявлені рештки дерев'яного виробу, покладеного вздовж тіла небіжчика.

Інвентар:

1) Керамічна посудина 1 – фрагменти стінок керамічної посудини. Черепок на зламі чорний. На зовнішній поверхні неглибокі вертикальні розчоси, на внутрішній – глибокі горизонтальні. Розміри та форма посудини не встановлюються. (Рис. 7, 8).

2) Керамічна посудина 2 – банкоподібний горщик струнких пропорцій з ребром, що плавно намічається у верхній третині тулуба. Біля придонної частини наявна невелика закраїна. Випал нерівномірний, зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору зі слідами нагару. По плічках банки нанесено горизонтальний ряд з 74 косих пальцево-нігтевих вдавлень з нерегулярним кутом нахилу. Черепок на зламі чорний. Розміри: висота – 21,5 см, діаметр по вінцях – 21,5 см, діаметр боків – 23,5 см, діаметр дна – 13,5 см. Об'єм – 5,25 л. (Рис. 7, 4).

3) Чаша дерев'яна округлої у плані форми, від якої збереглися лише тлін та дрібні уламки бронзового окуття (накладки). Краї вінець округлі, завтовшки до 1,0 см. Діаметр вінця, що реконструюється – 15,0 см. Висота чаші та діаметр придонної частини не встановлені, але завдяки формі бронзового окуття вдалося встановити її глибину – приблизно 3,5 см та кут нахилу внутрішніх стін чаші – 60°. Бронзове окуття складної форми повністю реконструйовано та склеєно (Рис. 7, 5).

Товщина пластини 0,1–0,05 см. Загальна довжина у розгорнутому стані – 16,5 см, максимальна ширина – 3,0 см. На всій поверхні виробу простежуються залишки «ялинкового» орнаменту, виконаного пуансоном. Кріпилася накладка на дерев'яну основу зсередини за допомогою шести пар мініатюрних бронзових гвіздків та по вінцях – однієї пари клепок. Клепки та гвіздки мали вигляд утятого конуса, виготовлені з бронзових платівок, що скручені у рурочку. Гвіздки тоншим кінцем вставлені в отвір на

платівці та забиті в товщу стінки чаші. Розміри гвіздків: довжина 0,6–1,1 см; діаметр головки 0,3–0,5 см; діаметр стрижня 0,2 см. Заклепки вставлені в пару відповідних

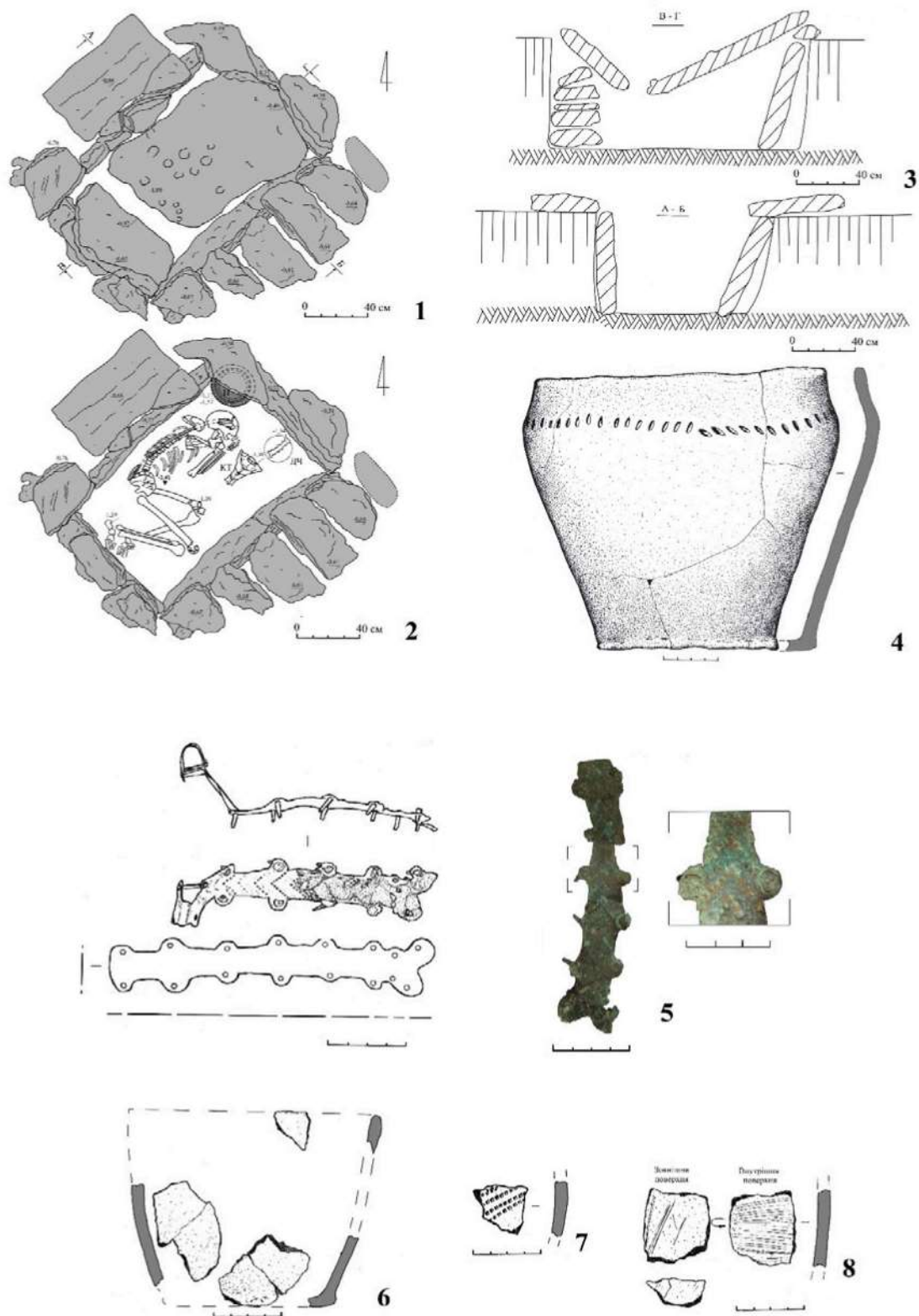

Рис. 7. Комишувате, курган 4. План, розрізи та інвентар з поховання

отворів на вінцях чаші: зовнішній кінець клепки звальцьовано, внутрішній – розвальцьовано. Розміри заклепок: довжина зовнішня 1,5 см; довжина внутрішня (відстань між головками) 1,2 см; діаметр стрижня 0,2 см; діаметр заставної головки 0,45 см; діаметр головки, що замикає 0,35 см.

4) Дерев'яний виріб (посох ?) поганої збереженості, від якого зберігся лише тлін. Розміри, що реконструюються: довжина 75 см, максимальний діаметр (біля черепа) 4,0 см, діаметр (на хребцях та кістках тазу) 1,5–2,0 см.

Крім того, в нашіпу кургану було знайдено фрагменти двох керамічних посудин зрубної культури.

Фрагменти керамічного горщика № 1 (зрубна культура). В західній частині первинного нашіпу, на відстані 9,6 м (243°) від R, на рівні ДГ, на глибині 0,9 м від R. Керамічна посудина (залишки трізни, пов'язані з похованням 2) – горщик банкоподібної форми відкритого типу. Зовнішня поверхня чорного кольору. Черепок на зламі чорний, крихкий. Посудина неорнаментована. Діаметр дна, що реконструюється – 10,5 см. (Рис. 7, 6).

Фрагмент керамічного горщика № 2 (зрубна культура). На відстані 6,4 м (310°) від R, на глибині 0,9 м від R. Фрагмент стінки керамічної посудини (залишки трізни, пов'язані з похованням 2). Черепок на зламі чорний, прикрашено навкісними лініями, виконаними відбитками великого зубчастого штампа. Розміри та форма посудини не встановлюється (Рис. 7, 7).

Накопичений і доступний авторам корпус джерел в цілому дозволяє розглянути обрядово-інвентарний комплекс поховань доби пізньої бронзи могильника крізь призму створеного загального реєстру поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. Досягнення поставленої мети дозволить уточнити й систематизувати джерельну базу, дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток племен доби пізньої бронзи Північного Приазов'я за даними дослідженого некрополя.

Всі наведені поховання зрубної культури курганної групи біля с. Комишувате були влаштовані у кам'яних скринях). В основних похованнях (кургани 1 та 4) кам'яні плити були встановлені на ребро. Для впускного поховання (поховання 1 кургану 4) простежена горизонтальна кладка (іноді вітчизняні дослідники саме цей тип кам'яних гробниць називають цистами). Якісні ознаки, що проявлялися у формі та пропорціях посудин, складі тіста, обробці поверхні й орнаментатії, дозволили віднести керамічний корпус поховань зрубної культури Комишуватського могильника до II (розвиненого) горизонту могильників зрубної культури Північного Приазов'я (Забавін, 2019, с. 97, рис. 1).

Значною мірою приазовським курганам притаманна різноманітна кам'яна архітектура. На теренах регіону, окрім поховань влаштованих у кам'яних гробницях, відомо три основні типи кам'яних курганних конструкцій: 1) кромлехи й огорожі; 2) панцири й наброски; 3) кам'яні насипи й заклади. Ареал поширення курганів з кам'яними конструкціями досить значний. Проте використання каменю в курганному будівництві поширене нерівномірно і є характерним не для всього досліджуваного регіону. Метод картографії дозволив виявити локалізацію поховань з кам'яними конструкціями в безпосередній близькості від сировинної бази (Рис. 8). Ці могильники тяжіють до районів Донецького Кряжа і Приазовської височини, багатих відкритими виходами природного каменю. Донська дельта є східним кордоном широкого застосування каменю в поховальному обряді. У західній частині Донецького Кряжа, у верхів'ях річок басейну Дніпра, використання каменю в курганному будівництві не

практикувалось. Невідомими також залишаються масштабні кам'яні конструкції західніше Берди.

Кам'яні скрині Північного Приазов'я за своїми конструктивними особливостями традиційно поділяються на три основні групи (Литвиненко, 1992, с. 37-39). До першої належить найбільш характерний і поширений тип кам'яних скринь, споруджених з вертикально поставлених на ребро кам'яних плит (однорядна орфостатна кладка). До цієї групи належить 114 поховань, що становить 8,5% від усіх зрубних комплексів або 72,6% всіх могил в кам'яних скринях (Рис. 9). Причому 42 поховання (36,8%) були основними в курганах, а у 27 випадках (23,7%) над похованням було споруджено досипку.

Кам'яні скрині зазвичай влаштовувалися у ямах, близьких за розмірами звичайним ґрунтовим могильним спорудам. Конструкції кам'яних скринь першої групи мають певну варіативність. У більшості випадків кам'яні плити опускалися до ями й встановлювалися уздовж її стін вертикально або з деяким нахилом. Відомі скрині, де поперечні короткі стіни виконані з однієї плити, а поздовжні довгі – з декількох невеликих вертикально встановлених плит. Іноді під час польових досліджень вдавалося простежити по дну ями неглибокі канавки, в які вкопувалися плити стін. Простір між кам'яними плитами і ямою згодом засипався ґрунтом, зрідка бутувався камінням. Іноді плити підганялися одна до одної досить щільно, при цьому щілини, що залишилися, зашпаровувалися дрібним каменем, а в деяких випадках можна припустити, що деякі зі встановлених плит закріплювалися або розклинювалися каміннями-клинами (Забавин, 2013, рис. 7, 1-5). Частина скринь мали стіни, що склалися з однієї цільної плити або були облицьованими невеликими плитками (Моруженко и Литвиненко, 1993, рис. 12, 2; 3, 3-4).

Рис. 8. Карта поширення поховань у кам'яних скринях

У деяких випадках верхні краї вертикальних плит дещо виступали над рівнем давнього горизонту, а іноді стіни скрині згори обрамлялися одношаровою горизонтальною кладкою. Відомі випадки, коли аналогічні конструкції були всередині кам'яних огорож (Литвиненко, 1990, с. 74-75; 1992, с. 37).

Незначна частина скринь першої групи відрізняється неповнотою конструкції, в якій відсутні одна або дві стінки (Забавин, 2013, рис. 7, 6,7,9). Причому подібні факти неодноразово документально фіксувалися в незруйнованих, замкнених поховальних комплексах різних могильників (Литвиненко, 1992, с. 37). Загалом таких випадків у Приазов'ї нами відзначено 16 (14% всіх поховань у скринях першої групи), з них у 11 похованнях (9,6%) скриня складалася лише з трьох стінок і в 5 випадках (4,4%) – з двох. Подібні кам'яні конструкції А. М. Усачук назвав «напівскринями», які, на думку дослідника, становлять окрему групу поховань (Усачук, 1991, с. 48). Крім того, до підгрупи неповних скринь з певними застереженнями можна віднести єдине відоме нам поховання (Обільне, к. 1 п. 4), де документально зафіксовано присутність однієї вертикально встановленої стінки. Ще в одному випадку (Дружний, к. 2 п. 2) конструктивною особливістю могильної споруди можна визнати поділ кам'яної скрині вертикальною плитковою перегородкою на дві майже рівнозначні камери (Забавин, 2013, рис. 7, 8).

Друга група поховальних споруд – кам'яні скрині, зведені методом горизонтальної кладки стін з кам'яних блоків або плит (Рис. 10). Свого часу, розглядаючи поховальні споруди зрубної культури Азово-Донецького регіону, Р. О. Литвиненко виділив три типи кам'яних скринь, серед яких складні конструкції були зараховані до II та III груп (Литвиненко, 1992, с. 37-39). При цьому, до II групи було зараховано кам'яні гробниці, стіни яких складені горизонтальною кладкою, а до III групи належать комбіновані скрині або конструкції змішаних типів, стіни яких зведені з орфостатно встановлених плит в різних поєднаннях з постелистою кладкою.

Оскільки обидва типи передбачають використання при спорудженні поховальної конструкції прийому горизонтальної кладки стін, ми схильні розглядати поховання, справлені в класичних цистах і комбінованих скринях, у складі єдиної групи поховань в кам'яних скринях складної конструкції. Крім того, нерідко перехід від одного типу до іншого є важко вловимим, що зумовлено безліччю конструктивних варіантів, ступенем збереження пам'ятки і якістю польової фіксації.

Дослідниками вже зазначалося, що спосіб кладки складних скринь, як правило, зумовлено характером доступного будівельного матеріалу. Так, відповідно до геологічних особливостей Донецького Кряжа, стіни всіх гробниць цього регіону являють собою багатошарові кладки плоских плит пісковика або інших сланців (Литвиненко, 1994, рис. 57).

Для Приазовської височини, багатой виходами гранітів, характерними є гробниці, споруджені саме з цього матеріалу: нижню, придонну, частину стін завжди складено з масивних блоків, а верхню – з тонших плоских каменів. На теренах Приазовської низовини трапляються скрині, складені з черепашнику, природна нерівність якого зумовлює деяку неупорядкованість кладки стін (Литвиненко, 2000, с. 3-4). У таких випадках, ймовірно, застосовувався прийом, коли внутрішні нерівності поверхонь стін або щілини між плитами зашпаровувалися грязьовими або глинистими розчинами. Подібний прийом було простежено в пониззі р. Кальміус (Жовтневе, к. 1 п. 5), де поміж каміннями черепашнику, з яких було складено гробницю овальної форми, траплялася глиняна підмазка (Гершкович, 1982, с. 17, рис. 2). Аналогічні випадки були простежені в похованнях сабатинівської й зрубної культур, справлених у конструктивно близьких

кам'яних скринях, досліджених на правобережжі Дніпра (Отрощенко, 1981, с. 97; Ключинцев, 1989, с. 254).

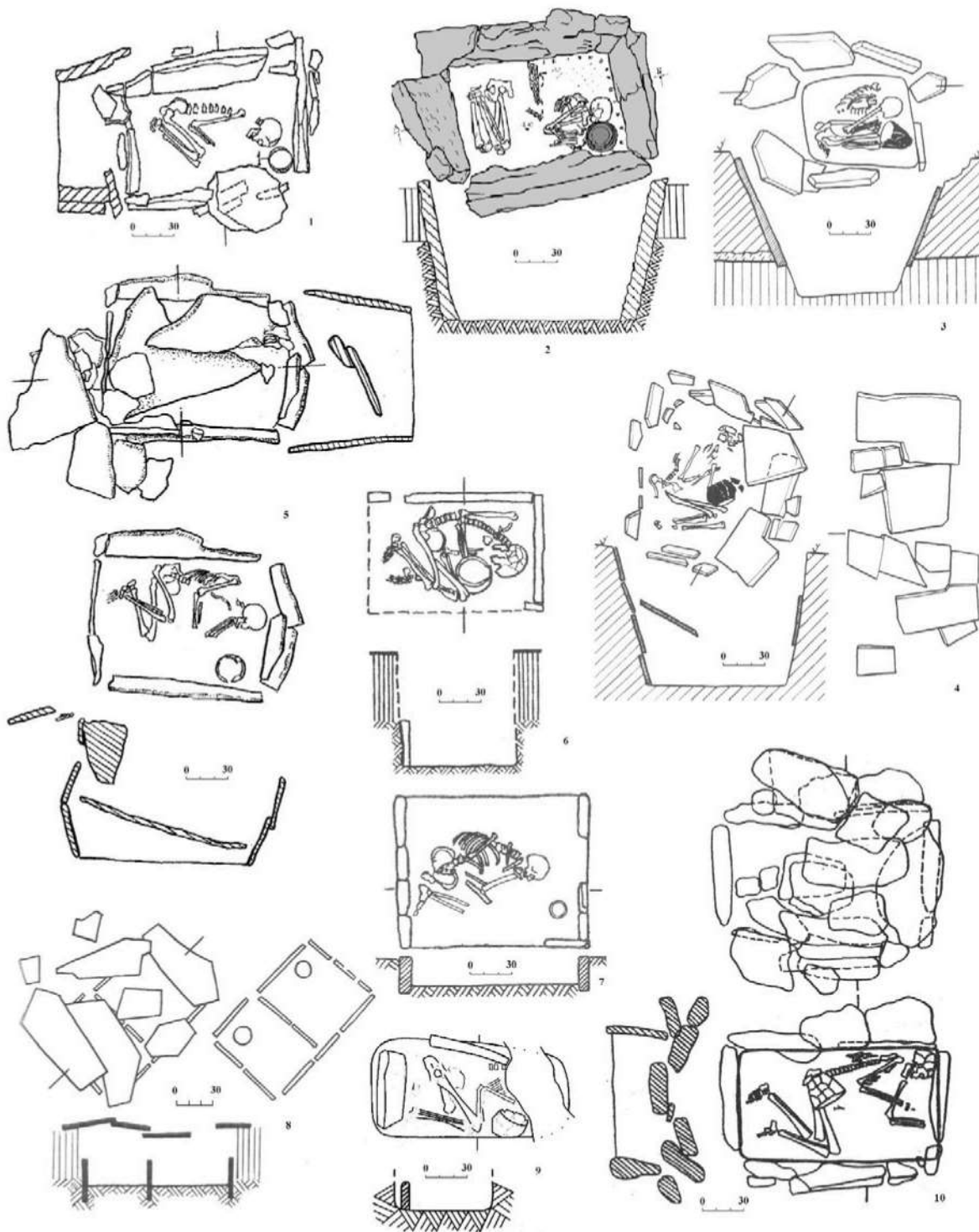

Рис. 9. Поховання в кам'яних скринях I групи: 1 – Роздольне, к. 3 п. 4; 2 – Комшувате, к. 1 п. 1 (Кульбака и Гнатко, 1989); 3-4 – Зрубне, к. 7 п. 7, к. 1 п. 3 (Моруженко и Литвиненко, 1993); 5 – Піщане, к. 3 п. 1 (Братченко, 1997); 6 – Новоамеросіївка, к. 1 п. 1 (Косиков, 1996); 7 – Миколаївка, к. 4 п. 2 (Привалова, 1999); 8 – Дружній, к. 2 п. 3 (Клименко, Усачук и Цымбал, 1994); 9 – Високе, к. 5 п. 4 (Кульбака, 1988); 10 – Кінські Роздори, к. 3 п. 8 (Плешивенко, 1995)

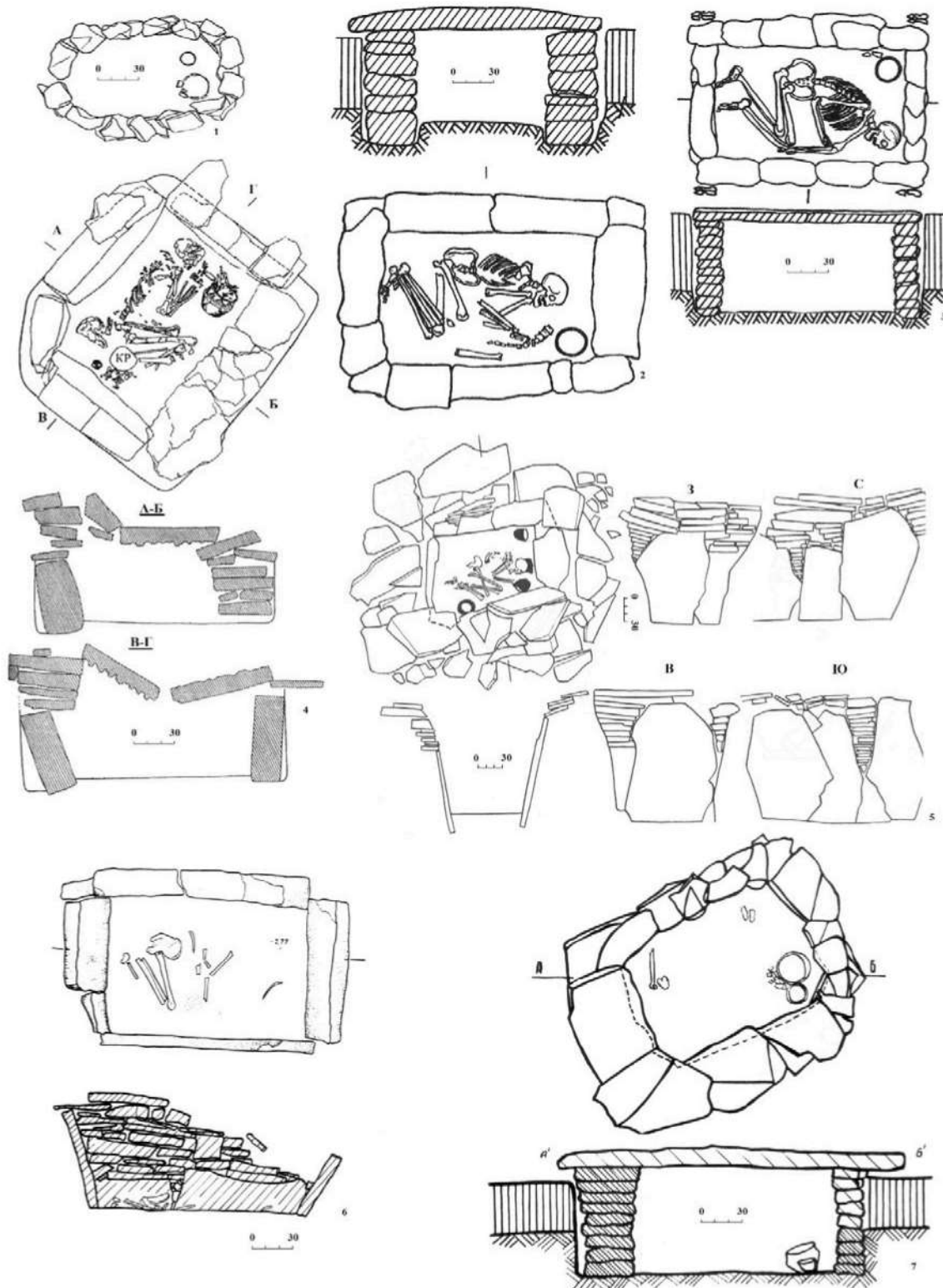

Рис. 10. Поховання в кам'яних скринях II-III групи: 1 – Комінтернове, к. 1 п. 3 (Кульбака, Забавин и Небрат, 2009); 2-3 – Миколаївка, к. 3. п. 1, к. 6 п. 1 (Привалова, 1999); 4 – Зінцева балка, к. 1 п. 2 (Усачук та ін., 2007); 5 – Віденське, к. 1 п. 1 (Кульбака та Качур, 2002); 6 – Новозар'ївка, к. 1 п. 3; 7 – Приовражне, к. 3 п. 1 (Литвиненко, 2000)

Оскільки основні типи й конструктивні особливості цієї групи поховань вже неодноразово детально описано, наведемо лише деякі статистичні дані та узагальнюючу характеристику. До розглядуваної групи віднесено 43 поховання зрубної культури Північного Приазов'я, що становить 3,1% поховань всього масиву (або 27,4% всіх могил у кам'яних скринях). При цьому 16 поховань (37,2%) були основними в курганах, а у 28 випадках (65,1%) над похованням було споруджено досипку.

Розподіл приазовських комплексів, здійснених в різних типах поховальних споруд, за горизонтами дозволив наочно проілюструвати виявлені раніше особливості хронологічного характеру, що відображають час появи того чи іншого типу (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл комплексів в різних типах поховальних споруд за горизонтами

Тип споруди Горизонт	зруб		яма		скриня		циста		Всього	
	абс. с.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
I горизонт	-	-	64	100	-	-	-	-	64	100
II горизонт	5	0,6	699	87,4	73	9,1	23	2,9	800	100
III горизонт	-	-	431	88,5	32	6,6	24	4,9	487	100
Разом	5	0,4	1194	88,4	105	7,7	47	3,5	1351	100

Таким чином, відповідно запропонованої класифікації, поховання 1 кургану 1 Комишуватського могильника належить до I групи (гробниці, стіни яких складені вертикальною кладкою), поховання 1 кургану 4 – до II групи (гробниці, стіни яких складені горизонтальною кладкою), поховання 2 кургану 4 – до III групи (комбіновані гробниці, стіни яких складені горизонтальною та вертикальною кладкою).

Стратиграфічні спостереження та аналіз обрядово-інвентарного комплексу поховань зрубної культури Комишуватського курганного могильника дозволили з певною часткою ймовірності встановити послідовність зведення курганних насипів у групі та здійснених в них поховань. Зрубні насипи у групі (кургани 1 – 3 – 4) планіграфічно спрямовані по схилу вододілу за лінією південний захід – північний схід. З урахуванням розташування найбільшого у групі кургану 4, який займав найвищу ділянку на вододілі, можна припустити, що саме він поклав початок будівництву некрополя за доби пізньої бронзи. Таким чином, поховання 2 кургану 4 можна вважати найдавнішим у групі.

Поховання 2 кургану 4 та поховання 1 кургану 1 за обрядово-інвентарним комплексом ознак можна впевнено віднести до II (розвиненого) горизонту могильників зрубної культури Північного Приазов'я. Впускне стратиграфічне положення та обрядово-інвентарний комплекс поховання 1 кургану 4 дозволяє віднести його до фіналу II (розвиненого) або початку III (пізнього) горизонту могильників зрубної культури Північного Приазов'я. Саме пізній горизонт характеризується впускними, рідше основними похованнями в насипу курганів, в ґрунтових ямах під кам'яними закладами, а також у класичних цистах і комбінованих скринях, що набули найбільшого поширення в цей період.

Крім того, аналіз матеріалів дозволяє наблизитись до проблеми соціальних реконструкцій. Дослідниками неодноразово зверталася увага на те, що поховання в

цистах за інвентарем і комплексом обрядових особливостей вирізняються високим соціальним статусом (Гершкович, 1982, с. 18; Литвиненко, 1990, с. 75; 2000, с. 13; Ольховський і Отрошенко, 1991, с. 121; Плешивенко, 1993, с. 155). Особлива увага приділяється цистам – сама неординарна конструкція у вигляді цисти, також, як і скрині складної конструкції, вважаються знаками соціального рангу (Цимиданов, 2004, с. 49). Поховання 1 та 2 кургану 4 Комишуватського могильника демонструють низку відхилень від моделі рядового поховання зрубної культури Північного Приазов'я. Наявність в похованні дерев'яної чаші з металевим фігурним окуттям (Zabavin and Nebrat, 2023a) та «парадної» керамічної посудини з «календарним» сюжетом (Zabavin and Nebrat, 2023b) є статусними знаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Факти наявності слідів ритуальних дій поза могилою, кам'яного перекриття над складною кам'яною конструкцією, надлишкового інвентарю та м'ясної їжі (почесної задньої частини) є виразними показниками соціальної неординарності похованих та знаками підвищеного рангу.

Бібліографічний список

- Братченко, С.Н., 1997. Кургани у сел. Песчаное и Раздольное в Приазовье. *Донецкий археологический сборник*, 7, с. 116-129.
- Гершкович, Я.П., 1982. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я. *Археологія*, 41, с. 15-21.
- Забавин, В.О., 2013. Характеристика погребальних споруд зрубної культури Северного Приазовья. *Донецкий археологічний збірник*, 17, с. 56-78.
- Забавин, В.О., 2019. Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я. *Донецкий археологічний збірник*, 22, с. 90-101.
- Клименко, В.Ф., Усачук, А.Н. и Цымбал, В.И., 1994. *Курганные древности Центрального Донбасса*. Донецк.
- Ключинцев, В.Н., 1989. Погребения в каменных ящиках сабашиновской культуры на р. Ингулец. *Советская археология*, 4, с. 250-254.
- Косиков, В.А., 1996. Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (из раскопок Т.А. Шаповалова). *Донецкий археологический сборник*, 6, с. 63-75.
- Крижицький, С.Д., 1965. Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. – IV ст. н. е. *Археологія*, 18, с. 39-47.
- Кульбака, В.К., 1988. *Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем Донецкой обл. в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, спр.1988/105.
- Кульбака, В.К. и Гнатко, И.И., 1989. *Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек Донецкой обл. в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, спр. 1989/87.
- Кульбака, В. та Качур, В., 2002. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь.
- Кульбака, В.К., Забавин, В.О. и Небрат С.Г., 2009. Курган зрубної культури у с. Комінтерново. *Гілея*, 29, с. 136-141.
- Литвиненко, Р.А., 1990. Об одной из групп каменных подкурганых сооружений зрубной культуры. *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья*. Херсон, с. 74-75.
- Литвиненко, Р.А., 1992. Погребальные сооружения зрубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 29-46.

- Литвиненко, Р.А., 1994. *Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников)*: дис. ... канд. ист. наук. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12, оп. 2, спр. 750.
- Литвиненко, Р.О., 2000. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін. *Археологія*, 4, с. 3-18.
- Моруженко, А.А. и Литвиненко, Р.А., 1993. Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус. *Донецкий археологический сборник*, 3, с. 72-93.
- Ольховский, В.С. и Отрощенко, В.В., 1991. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 111-125.
- Отрощенко, В.В., 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Кандидат наук. Диссертация. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 12, оп. 1, спр. 598.
- Плешивенко, А.Г., 1993. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.
- Плешивенко, А.Г., 1995. Курганный могильник у с. Конские раздоры. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 143-159.
- Привалова, О.Я., 1999. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, с. 88-97.
- Усачук, А.Н., 1991. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея). *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею*, 2. Полтава, с. 46-48.
- Усачук, А.М., Циміданов, В.В., Подобід, В.А. та Литвиненко, Р.О., 2007. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я). *Археологічні дослідження в Україні в 2005 – 2007 рр.*, с. 388-395.
- Циміданов, В.В., 2004. *Соціальна структура срубного общества*. Донецк.
- Швецов, М.Л. и Кравченко, Э.Е., 1988. *Отчет об археологических исследованиях экспедиции в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій, спр. 1988/165.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023a. The wooden bowl in the pastoralists' culture of the Zrubna/Timber-grave entity. *Študijsne zvesti*, 70 (2).
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023b. Regional peculiarities of the Zrubna/Timber-grave culture tribes' calendar system. *SKHID*, 5 (1), pp. 51-59.

References

- Bratchenko, S.N., 1997. Kurgany u sel Peschanoe i Razdol'noe v Priazov'e [Barrows near the villages of Peschanoye and Razdolnoye in the Azov region]. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 7, pp. 116-129. (in Russian).
- Cimidanov, V.V., 2004. *Socialnaya struktura srubnogo obshchestva [The social structure of the Srubna society]*. Doneck. (in Russian).
- Gershkovich, YA.P., 1982. Pro kamiani pokhivalni sporudy zrubnoi kultury Pivnichno-Skhidnoho Pryazovia [On the stone burial structures of the Zrubna culture of the North-Eastern Azov Region]. *Arkheolohiia*, 41, pp. 15-21. (in Ukrainian).
- Klimenko, V.F., Usachuk, A.N. and Cymbal, V.I., 1994. *Kurgannye drevnosti Centralnogo Donbassa [Kurgan antiquities of Central Donbass]*. Doneck. (in Russian).
- Klyushincev, V.N., 1989. Pogrebeniya v kamennyh yashchikah sabatinovskoj kultury na r. Ingulec [Burials in stone boxes of the Sabatinovka culture on the Ingulets River]. *Sovetskaya arheologiya*, 4, pp. 250-254. (in Russian).

- Kosikov, V.A., 1996. Kurgannaya gruppa u p. Novoamvrosievka na r. Krynka (iz raskopok T.A. Shapovalova) [Barrow group near Novoamvrosievka on the Krynka River (from the excavations of T.A. Shapovalov)]. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 6, pp. 63-75. (in Russian).
- Kryzhytskyi, S.D., 1965. Pro metodyku opysu kladok mist Pivnichnoho Prychornomoria VII st. do n. e. – IV st. n. e. [On the Methodology of Describing the Masonry of the Cities of the Northern Black Sea Region in the 7th Century BC – 4th Century AD]. *Arkheolohiia*, 18, pp. 39-47. (in Ukrainian).
- Kulbaka, V. and Kachur, V., 2002. *Davni indoievropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arkeolohichmykh doslidzhen* [The Ancient Indo-Europeans of Ukraine in the Context of Recent Archaeological Research]. Mariupol. (in Ukrainian).
- Kulbaka, V.K. and Gnatko, I.I., 1989. *Otchet ob issledovaniyah kurganov v zonah novostroek: Doneckoj obl. v 1989 g.* [Report on the research of barrows in the areas of new buildings in Donetsk region in 1989]. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Expedition Fund, File 1989/87. (in Russian).
- Kulbaka, V.K., 1988. *Otchet ob issledovaniyah kurganov v zonah stroitel'stva orositel'nyh sistem Doneckoj obl. v 1988 g.* [Report on the research of burial mounds in the zones of construction of irrigation systems in Donetsk region in 1988]. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Expedition Fund, File 1988/105. (in Russian).
- Kulbaka, V.K., Zabavin, V.O. and Nebrat S.G., 2009. Kurgan srubnoj kul'tury u s. Kominternovo [Kurgan of the Srubna culture near Kominternovo village]. *Hileia*, 29, pp. 136-141. (in Russian).
- Lytvynenko, R.A., 1990. Ob odnoj iz grupp kamennyh podkurgannyh sooruzhenij srubnoj kul'tury [About one of the groups of stone subcultural constructions of the Srubna culture]. *Problemy pervobytnoj arheologii Severnogo Prichernomor'ya*. Herson, s. 74-75. (in Russian).
- Lytvynenko, R.A., 1992. Pogrebalnye sooruzheniya srubnoj kul'tury Podoncovya i Severo-Vostochnogo Priazov'ya [Funerary structures of the Srubna culture of Donets and North-Eastern Azov region.]. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 1, pp. 29-46. (in Russian).
- Lytvynenko, R.A., 1994. *Srubna kultura bassejna Severskogo Dontsa (po materialam pogrebalnyh pamyatnikov)* [The Srubna culture of the Seversky Donets basin (based on funerary materials)]. Dissertation thesis. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 12, Description 2, File 750. (in Russian).
- Lytvynenko, R.O., 2000. Pokhovannia zrubnoi kul'tury v kamianykh hrobnytsiakh z horizontalnoiu kladkoiu stin [Burials of the Zrubna culture in stone tombs with horizontal masonry walls]. *Arkheolohiia*, 4, pp. 3-18. (in Ukrainian).
- Moruzhenko, A.A. and Lytvynenko, R.A., 1993. Mogilnik epohi bronzы u s. Zrubnoe na r. Mius [Bronze Age burial ground near the village of Zrubnoye on the Mius River]. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 3, pp. 72-93. (in Russian).
- Olhovskij, V.S. and Otroschenko, V.V., 1991. Kurgannoe svyatilishche epohi bronzы v Krymu [The barrow sanctuary of the Bronze Age in the Crimea]. *Drevnosti stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, II, pp. 111-125. (in Russian).
- Otroschenko, V.V., 1981. *Srubna kultura Stepnogo Podneprov'ya (po materialam pogrebalnyh pamyatnikov)* [The Srubna culture of the Steppe Dnieper region (based on funerary materials)]. Dissertation thesis. Scientific archive of the Institute of

- Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 12, Description 1, File 598. (in Russian).
- Pleshivenko, A.G., 1993. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazov'ya [The Babakova Mogila barrow burial mound from the Northern Azov region]. *Drevnosti stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, IV, pp. 128-156. (in Russian).
- Pleshivenko, A.G., 1995. Kurgannyj mogil'nik u s. Konskie razdory [The burial mound near the village of Konskie Razdory]. *Drevnosti stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, V. pp. 143-159. (in Russian).
- Privalova, O.YA., 1999. Srubnye pogrebeniya Nikolaevskogo mogil'nika v bassejne Kal'miusa [The Srubna burials of the Nikolaevka burial ground in the Kalmius basin]. *Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazov'ya*. Doneck, pp. 88-97. (in Russian).
- Shvecov, M.L. and Kravchenko, E.E., 1988. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh ekspedicii v 1988 g.* [Report on archaeological research of the expedition in 1988]. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Expedition Fund, File 1988/165. (in Russian).
- Usachuk, A.M., Cimidanov, V.V., Podobid, V.A. and Lytvynenko, R.O., 2007. Rozkopky kurhanu na okolytsi m. Mariupolia (Pivnichno-Skhidne Pryazovia) [Excavations of a burial mound on the outskirts of Mariupol (North-Eastern Azov region)]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2005 – 2007 rr.*, pp. 388-395. (in Ukrainian).
- Usachuk, A.N., 1991. Issledovanie kurganov srubnogo vremeni (po materialam arhiva i fondov Doneckogo kraevedcheskogo muzeya) [Studying the barrows of the Srubna culture time (based on the materials of the archive and funds of the Donetsk Local Lore Museum)]. *100-richchia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu*, 2. Poltava, pp. 46-48. (in Russian).
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023a. The wooden bowl in the pastoralists' culture of the Zrubna/Timber-grave entity. *Študijsné zvesti*, 70 (2).
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023b. Regional peculiarities of the Zrubna/Timber-grave culture tribes' calendar system. *SKHID*, 5 (1), pp. 51-59.
- Zabavin, V.O., 2013. Charakteristika pogrebalnyh sooruzhenij srubnoj kultury Severnogo Priazov'ya [Characteristics of grave constructions of Timber-grave culture of the North Azov-sea region]. *Donetskyi arkheolohichniy zbirnyk*, 17, pp. 56-78. (in Russian).
- Zabavin, V.O., 2019. Keramichniy kompleks zrubnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia. [Funerary ceramic complex of Zrubna culture of Northern Azov]. *Donetskyi arkheolohichniy zbirnyk*, 22, pp. 90-101. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 25.09.2023

V. Zabavin
S. Nebrat

**STONE TOMBS OF THE ZRUBNA/TIMBER-GRAVE CULTURE
OF THE NORTH AZOV REGION
(BASED ON THE MATERIALS OF THE KOMYSHUVATE BURIAL GROUND)**

The article presents the results of research on the burials of the Late Bronze Age Zrubna/Timber-grave culture in the stone tombs of the barrow group near the village of Komyshuvate in the North Azov region in the south of Donetsk region of Ukraine. The article considers the ritual and inventory complex of burials through the prism of the created general register of burial mounds of the Zrubna/Timber-grave culture of the North Azov region. This allowed us to clarify and systematise the source base, to give a comprehensive formalised statistical description of the funerary sites, to consider some aspects of the social organisation, material and spiritual culture of the Late Bronze Age tribes based on the data of the studied necropolis.

The article analyses the stone tombs of the North Azov region, which are divided into three main groups according to their design features. The distribution of funerary complexes made in different types of burial structures by horizons allowed us to clearly illustrate the previously identified chronological features that reflect the time of appearance of a particular type of grave.

The Azov mounds are largely characterised by a variety of stone architecture. The area of distribution of burial mounds with stone structures is quite extensive. However, the use of stone in mound construction is unevenly distributed and is not typical for the whole region. The mapping method allowed us to identify the location of burials with stone structures in the immediate vicinity of the raw material base. These burial grounds tend to be located in the areas of the Donetsk Ridge and the Azov Upland, which are rich in open outcrops of natural stone. The Don Delta is the eastern border of the widespread use of stone in funerary rites. In the western part of the Donetsk Ridge, in the upper rivers of the Dnipro basin, the use of stone in mound construction was not practised. Large-scale stone structures in the mounds to the west of the Berda River also remain unknown.

Stratigraphic observations and analysis of the ritual and inventory complex made it possible to establish with a certain degree of probability the sequence of construction of the mounds of the Komyshuvate burial ground and the burials made in them. Qualitative features manifested in the shape and proportions of ceramic vessels, material composition, surface treatment and ornamentation allowed us to attribute the ceramic corpus of the burials of the Komyshuvate cemetery to the second (developed) horizon of the Zrubna/Timber-grave culture cemeteries of the North Azov region. According to the proposed classification, tomb 1 of mound 1 of the Komyshuvate cemetery belongs to group I (tombs with vertical masonry walls), tomb 1 of mound 4 - to group II (tombs with horizontal masonry walls), and tomb 2 of mound 4 - to group III (combined tombs with horizontal and vertical masonry walls).

Burial 2 of Mound 4 and burial 1 of Mound 1 can be confidently attributed to the second (developed) horizon of the Zrubna/Timber-grave culture of the North Azov region based on the ritual and inventory complex of features. The inlet stratigraphic position and the ritual and inventory complex of burial 1 of mound 4 allow us to attribute it to the final of the II (developed) or beginning of the III (late) horizon. The late horizon is characterised by inlet burials, less often by main burials in mounds, in ground pits under stone structures, as well as in classical tombs with horizontal masonry walls and combined stone tombs, which were most common in this period.

In addition, the analysis of the materials allowed us to approach the problem of social reconstructions. Researchers have repeatedly pointed out that burials in stone tombs with horizontal and combined masonry walls are distinguished by their equipment and a set of ritual features as having a high social status. Thus, the construction in the form of a stone tomb is in itself extraordinary and a sign of social rank. Both burials of barrow 4 of the Komyshuvate cemetery demonstrate a number of deviations from the model of a regular burial of the Zrubna/Timber-grave culture of the North Azov region. The presence in the burial of a wooden bowl with a metal figured rim and a "ceremonial" ceramic vessel with a "calendar" motif are status signs marking the persons involved in ritual activities. The presence of traces of ritual actions outside the grave, a stone roof over a complex stone structure, excessive equipment and meat food (the honorary back part) are also clear indicators of the social extraordinariness of the deceased and signs of high rank.

Keywords: *North Azov region, archaeological research, Late Bronze Age, Zrubna/Timber-grave culture, barrow, tomb, stone architecture.*